

2. A mitikus világkép

(vázlat)

Javasolt könyvészet (általános munkák):

- Cocchiara, Giuseppe.: *Az örök vadember*. Bp., 1965.
- Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. I–III. Bp., 1993.
- Frazer, J. G.: *Az Aranyág*. Bp., 1965/1993.
- Gurevics, A. J.: *A középkori ember világképe*. Bp., 1979.
- Ivanov, Vjacseszlav V.: A kettős szimbolikus osztályozásról. In: *Nyelv, mítosz, kultúra*. Bp., 48–66.
- Kirk, G. S.: *A mítosz*. Bp., 1993.
- Meletyinszkij, Jeleazar: *A mítosz poétikája*. Bp., 1985.
- Tokarev, Sz. A. (szerk.): *Mitológiai Enciklopédia*. I–II. Bp., 1988.

I. A mítosz definíciója

- Forrás: Henri Morier: *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*. Paris, PUF, 1961.

1. Anonim eredetű, gyakran etnikus jellegű **legendás történet**, aminek allegorikus jelentése, szimbolikus értéke van. – Például Prométheusz mítosza, Enkidu és Gilgames mítosza, keresztény mitológia, magyar mitológiai történetek stb.

→ Székely János: *A mítosz értelme*. Bukarest, 1985. (Enkidu mítoszaról)

- Az első olyan korszakot, amelyre vonatkozóan egységes és stabil világmodellről beszélhetünk, kozmologikus vagy **mitopoétikus kornak** nevezik. Felső időhatára az a kor, amely közvetlenül megelőzte a civilizáció születését a Közel-Keleten, a Földközi-tenger partvidékén, Indiában és Kínában. Magyar vonatkozásban a kereszténység előtti kor. Ebben a korban a világot **a mitológia** magyarázta, feloldva annak ellentmondásait.

- A mitológiai rendszert mítoszok (történetek) alkották, s az ellentmondások, feszültségek feloldásának legfőbb módszere a rítus (szertartás: pl. termékenységvarázslás, gyógyítás, védekezés-elhárítás, jóslás, átmeneti rítus stb.) volt. A **mítoszok és rítusok** szétválaszthatatlanok, egyazon mitológiai rendszer részét alkotják, primátusukat nem lehet eldönteni. (Kirk 1993)

2. A fenti **legendás történet egy vallási vagy költői világértelmezés része** lesz. – Pl. Héraklész vagy Sziszfusz mítoszáat a világirodalomban többen feldolgozták (pl. Albert Camus: *Le mythe de Sisyphe*, 1941.); Thomas Mann a *József és testvérei* című regényében „újraírta” a bibliai mítoszt. A Prométheusz-mítosznak vannak 19. századi irodalmi értelmezései: pl. a költő (vátesz) megsérti az istenek privilégiumait, hogy jót tehessen az emberekkel stb. – A mítoszok irodalmi, művészeti feldolgozásait kézikönyvek tartják számon.

→ Michael Ferber: *Dicționar de simboluri literare*. București, 2001.

3. Kollektív nézet, egyfajta spontánul szerveződő laikus hit.

Példák:

- Középkori eredetű keresztény mítoszok: pl. az öldöklő angyal, a földi paradicsom képzetei, eszkatológia (világvég)

→ Jean Delumeau: *A paradicsom története*. Budapest, 2004.

- Rudolf Bultman: *Történelem és eszkatológia*. Budapest, 1994.
- 19.századi mítoszok: haladás, az Ég felé való felemelkedés, a szív az érzelmek középpontja, a lázadó költő, a zene és az autentikus lét kapcsolata stb.
 - Victor Hugo: *La Légende des siècles* (1859, 1877, 1883): kis eposzok sora mutatja be az emberiség haladását a múltbeli bűnöktől, tévelygésektől a szeretet, a jóság, a harmónia felé
- Modern mítoszok: sztárkultusz, a sebesség mítosza, a sport mítosza, a könnyű ételek/tökéletes test mítosza, amerikai mítoszok stb.
 - Pierre Brunel: *Miturile secolului XX*. I–II. București, 2003.
 - Paul Virilio: *Az eltűnés esztétikája*. Budapest, 1992.
 - Christopher Lasch: *Az önimádat társadalma*. Bp., 1984.
 - Lucian Boia könyvei a román nemzeti mítoszokról (*Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest, 1999.) és a modern társadalomról (*Mitul democrației*. București, 2003.; *Mitologia științifică a comunismului*. București, 2005.)
 - Girardet, Raoul: *Mituri și mitologii politice*. București, 2004.
 - Segré Monique (red.): *Mituri, rituri, simboluri în societatea contemporană*. Timișoara, 2000.
 - Az erdélyi magyar önazonasságtudat mítoszai – (Lásd külön vázlatban!)

4. Rövid történet, szentimentális mese, **igazként beállított hazug beszámoló**. – Pl. az a történet, hogy Verlaine alkoholos befolyás alatt írta a verseit (vö. Academe d'Absomphe → az abszintből!); Brassai Sámuelről, a szórakozott professzorról szóló történetek stb.

II. Néhány további elméleti kérdés a mítosz kapcsán

1. Világkép, világmodell

A világról alkotott összes ismeretek alkotják a **világképet**. Elképzelhető mitikus (mágikus), vallásos (keresztény) és tudományos világkép.

A fejlett mitológiákban a mítoszokból egy szemléletes és strukturált **világmodell** rajzolódik ki. (Ez azonban csak elméleti rekonstrukció, nem empirikus szintű fogalom, Je. Meletyinszkij *A mítosz poétikájában* „implicit mitológiának” nevezi, ugyanis a világmodellre csak a mítoszokból, a rítusokból, a nyelvi szemantika elemzéséből lehet következtetni.)

Ugyancsak rendszerszerű világmodell rekonstruálására törekednek a vallások és a tudomány is. (A mitikus gondolkodás kronológiailag is, lényegét tekintve is ellentéte a történeti és természettudományos gondolkodásmódnak.)

2. A világmodell alkotó kategóriák

A. J. Gurevics *A középkori ember világképe* című munkájában (1979. 15–17.) a következő módon különíti el a világmodelleket alkotó kategóriákat:

A. Kozmikus kategóriák: tér, idő, okság, változás, sors, szám, érzéki és érzékfeletti viszonya, rész és egész, valóság és fikció (Isten)

B. Társadalmi kategóriák: egyén és közösség (individuum és szocium), munka, gazdagság, jog, tulajdon, szabadság, igazság, barátság, rokonság, család, nő stb.

III. A mitikus gondolkodás jellemzői

1. A mágikus szemlélet.

* **James George Frazer** (1854–1941): *Golden Bough* (1. kiad. két kötetben 1890–91-ben; 3. kiad. Átdolgozva, kibővíve 1911–15 között 12 kötetben) Magyarul válogatás: *Az Aranyág* (1965/1995)

- A gondolkodás mágikus jellegű: a világot a személytelen, közvetlen varázserő révén, ráhatással lehet befolyásolni. **A mágia tehát a személytelen, kényszerítő varázserő.** – A **mágiát** az a – hamis – emberi felismerés hozta létre, mely szerint a dolgok közötti hasonlóság, ill. kapcsolat egyetemes érvényű.

- A mágikus gondolkodásnak **két fő elve** van: 1. a hasonlóság vagy utánzás elve; 2. az érintkezés (tapadás) elve. Ennek megfelelően a mágiának két típusa van:

1. **homeopátiás (utánzó vagy analógiás) mágia** – Ennek alapelve: a hasonló hasonlót hoz létre. Valamely eredmény eléréséhez elég az eredeti cselekvés utánzása. (pl. vadászmágia, az árpa learatása, a vízvetés hivatkozással a bibliai előidőre, a visszafelé számláló ráolvasások)

2. **átviteli (érintkezésen alapuló) mágia** – Lényege, hogy a tárgyon, személyen előidézett hatás ugyanezt a hatást váltja ki egy másik tárgyon, személyen is, amivel az előző tárgy vagy személy kapcsolatban áll vagy valaha kapcsolatban állt. (pl. a tehéntej elvitele a tehén nyomainak összeszedése révén, a boszorkány megverése stb). Pl. A képmás maga a személy (pl. fénykép).

Példák az érintkezésen alapuló mágiára:

- Bűnbakállítás: Az áldozatok esetében a kijelölt állatra ruházzák át saját vétkeiket, ezért nevezik el bűnbaknak. A bűnbak feláldozásával pedig az istenség színe előtt – úgy vélték – lemosták magukról a vétkeiket. (Dümmerth 1986.124.)

- Egy régi hiedelem szerint a Föld gyermekei vagyunk. Ezért a nehezen haldoklót leteszik az ágyról a mestergerenda alá tett gyékényponyvára, a megkeresztelt gyermeket pedig otthon leteszik a földre, majd az apa (az égi szférát, a magasságot ugyanis ő képviseli) magasra emeli, hogy nagyra nőjön (Hódmezővásárhely, Illyés E. 1931. 106.)

- Mindkét forma a dolgok egyetemes összefüggésébe vetett hiten alapul, ezért szimpatikus (rokonszenvi) mágiának is nevezhető.

- A mágia J. G. Frazer szerint az emberi gondolat első formája (↔ E. B. Tylor szerint az animizmus a korábbi). A vallás későbbi, személyes erőiben hisz már. – A **vallás** a felsőbb hatalmak megnyerése és kibékítése. Két része van: hit és szertartás. Sok korszakban összekeveredik a mágiával, párhuzamosan gyakorolják őket. – J. G. Frazer szerint a mágiának időben elhatárolható egymástól. – J. G. Frazer evolúcionista: a mágia megelőzi a vallást. A tabu is előbb volt, mint a vallás, mert mágian alapszik.

2. Diffúz jelleg

- A mitikus gondolkodásmód nem elvont jellegű, az absztrakt fogalomalkotás a mitopoétikus korban fejletlen. A mitikus szemlélet **diffúz jellegű**: nincs különbség szubjektum és objektum, anyagi és szellemi, emberi és nem emberi, földi és égi között (pl.

tárgy és jel, dolog és szó, lény és neve azonos). A láthatatlan világ is valóságosan létező: A természetfeletti is (csak?) természet. A földrajzi ismert tér bármikor átválthat a mitologikus (vallási) térbe és fordítva. Pl. az istenek világa hol a földön, hol az égben van, de a földön is megjelenhetnek (pl. a szellemek kedvelt megjelenési helyei, időpontja)

Diffúz tér- és időképzetek

- A mitológiákban *a tér és az idő nem semleges kategóriák*, érzelmi-értéki tartalommal telítődnek. Nem függetlenülnek az őket kitöltő tárgyaktól, tehát nem egyneműek. (ellentétben a homogén matematikai térrel és idővel) – A lineáris idő nem létezik, a mítopoétikus kor ideje *ciklikus*: csak a cselekvések egymásutánosságát érzékelték, de a lineáris időképzet nem volt domináns: alá volt rendelve az életjelenségek ciklikus felfogásának. Csak a természet ciklikus körforgását érzékelték, a fejlődés képzete nem született még meg. Nem a változás, hanem az ismétlődés volt a tudat és a magatartás meghatározó momentuma. A ciklikus (örökkévaló) időbe épül be a gyakorlati élet lineáris ideje.

- A múlt állandóan életre kel, visszatér (pl. a rítusokban, a hiedelmekben, a természetfölötti lények megjelenésében stb.) ezért a múlt a jelen valóságos részévé válik. Így a jelen elveszíti önmagában való értékét, másfelől mélyebb, maradandóbb tartalmat nyer azáltal, hogy közvetlen kölcsönviszonyban áll a mitikus múlttal, mely nem csupán betelt idő, de egyben örökkévaló és örökkön tartó is. Ily módon az életből hiányzik a véletlenszerűség és az idő elfutása; az élet az örökkévalóság része, s ezáltal magasabb értelmet nyer. (Gurevics, 84-85.) Az idő statikus: pl. a hősök nem öregszenek (vö. Kalevala, görög mítoszok), egyidőben jelennek meg más-más korok emberei (Pl. Dante az emberi nem egész történetét szinkrón metszetben adja: a jelen–múlt–jövő a mában adott, az idő áll.), álom és ébrenlét állandóan átjátszik egymásba (lásd: Gilgames, jóslatok, turulmonda stb.)

- A világi, köznapi időt át- meg átszövik a szakrális ünnepi idő mozzanatai. Van megkülönböztetett kiemelt idő: ez a szakrális, ünnepi idő, de ebben feloldódik a profán idő. Az idő tehát nem közömbös az emberi cselekedetek szempontjából. A *szakrális idő* a szent előidőre való emlékezés a szokásokban, rítusokban. Csak a szakrális idő rendelkezik igazi realitással. (A középkorban a ciklikus időfelfogást a finalista váltotta fel. Szent Ágoston elveti a ciklikus időszemléletet: a világ a teremtéstől a vége fele halad, míg az utolsó ítélet után beleolvad az örökkévalóságba. A kereszténység az időt az Ószövetség szellemében eszkatologikus folyamatként fogja fel. A történelem a Messiás eljövételére való feszült várakozássá válik. A középkorban az idő a múlttól terhes, a világ öregszik és hanyatlik.)

- Ugyanígy van *szent és profán tér*. A szakrális tér a központban van, a perifériák fele haladva a szakralitás foka csökken. (Eliade) A világ közepe: *axis mundi*. (Ennek konkrét realizációi: templom, világfa) A kozmikus tér felosztása: 1. a világtér kultivált, megművelt része ("a bekerített közép") 2. a világ megműveletlen, kaotikusnak maradt része (a külső ismeretlen, rettegett világ) (Vö. Kalevala, Gilgames) Ugyanez a képzet a középkorban tovább élt: A keresztény világ határain túl a tér elveszítette pozitív tulajdonságait, ott künn a barbárok pusztái és rengetegei kezdődtek, amelyekre az isteni és emberi rend nem volt érvényes.

3. Antropomorfizmus

- Léven, hogy a mítoszok a természetet egységben fogják fel (diffúz jelleg), a természetet is antropomorfizálják. Ezt nevezzük a mítoszok **antropomorfizmusának**. A szervetlen világot maga a nyelv is antropomorfizálja: asztalláb, hegygerinc stb. A természeti jelenségek a mítoszokban célirányosan működhetnek, életre képesek, szenvedélyeik vannak, fizikai alakot ölthetnek, elpusztulhatnak stb. A kozmoszt is zoo- vagy antropomorf kategóriákban ragadják meg, azonosítják a mikro- és makrokozmoszt: a kozmosz gyakran egy kozmikus felnagyított emberi test (pl. valamely istenség, jávorszarvastehen testrészeiből, teknősbéka páncéljából stb. keletkezik; hal, cet, bálna tarja stb.) Vagyis a mítoszokban hiányzik az emberi test és a külső világ világos szembenállása. Az ember nem tud különbséget tenni önmaga és a természet között – ez nyilvánul meg a totemizmusban, de az animizmusban is.

- A mítoszok antropomorfizmusának egy másik megnyilvánulása a mitikus átváltozás (**metamorfózis**) természetessége (pl. a hős nappal állat, éjjel ember; Huwawa, Enkidu a Gilgamesben).

4. Szimbolikus jelleg

A diffúz jellegből következik az is, hogy a konkrét tárgyi képzetek képesek jelszerűvé, szimbolikus jellegűvé válni. Ez a mítoszok **szimbolizmusa**. – Példák: a. A térképzet is szimbolikus jellegű volt: lent és fent értékminőséget fejeznek ki; az égtájaknak jelentései vannak stb. b. A rész is szimbolizálhatja az egészet (**partitatív meghatározások**). Például a varázscselekményekben elég a megrontani kívánt személy ruhadarabját, hajszeit, lábnyomát stb. megszerezni.

5. Dualizmus

- A mitológiai szimbólumok hasznos. ill. káros dolgokat jelölhetnek. Az egész világmodell szemantikája 10-20 pár ellentétes ismérvvel leírható. Ez a mítoszok **dualizmusa**: a mítoszok a világot bináris oppozíciókkal írják le. Ezek lehetnek: térbeliek (fent-lent, ég-föld-alvilág, jobb-bal, kelet-nyugat, észak-dél), időbeliek (nappal- éjszaka, tavasz-ősz, nyár-tél), színekre vonatkozók (fehér-fekete, vörös- fekete), társadalmi jellegűek (férfi-nő, öreg-fiatal, ősök-utódok, saját-idegen, közeli-távoli, főtt-nyers), általánosabb érvényűek (szakrális-világi, kozmoszhoz tartozó-káoszhoz tartozó). Sokak szerint a dualisztikus szemlélet gyökere az emberi pszichikum sajátosságában, a gyermeklélektanban rejlik; ez a legegyszerűbb érzékelési mód. A dualisztikus mítoszokban a mitológiai lényeg kerül konfliktusba, de a szembenálló princípiumok között mindig egyensúly van.

- A strukturalista mítoszelemzés (Claude Lévi-Strauss, V. V. Ivanov) a mitológiai rendszerek egész szemantikáját a mítoszok dualizmusára alapozza.

6. Szinkretizmus

- A mitopoétikus korban a társadalmi tudatformák – mindennapi megismerés, vallás, művészet, filozófia – nincsenek elkülönülve (**szinkretizmus**). (Vö. Gombrich 23–34.)

* **Lucien Lévy-Bruhl** (1857–1939): → Több könyvben (pl. *La mentalité primitive*. Paris, 1922.) fejti ki azt a sokat vitatott nézetét, miszerint a természeti embert a *prelogikus* és *misztikus* gondolkodás („vad gondolkodás”) jellemzi, ami *kollektív* jellegű, közös gondolkodás eredményeképpen alakul ki a mitikus világkép. (Voigt 120.) szerinte a

„primitív” gondolkodás gyökeresen eltér a logikus gondolkodástól (↔ az angol antropológiai iskola és a funkcionalizmus a gondolkodás azonosságát vallja). Úgy véli, hogy a primitív gondolkodás nem ismeri a racionális fogalmakat: pl. okság, elvont tér és idő, szükségszerűség, véletlen stb. Az ember a misztikus körülményeknek veti alá magát (*participacion mystique*): a az álom és valóság, a fizikai és lelki világ, a a külső és a belső, egyén és közösség összefonódik, minden egyformán létezik. (Voigt 121.)

IV. Az ősi magyar hitvilág: a magyar mitológiai elképzelések rendszere

(FAKULTATÍV! A KURZUSON NEM VOLT SZÓ RÓLA, NEM KÖTELEZŐ ELOLVASNI!)

Javasolt könyvészet:

- Berze Nagy János: *Égigérő fa*. Pécs, 1958.
- Bosnyák Sándor: A tenger fenekéről felhozott föld motívuma a magyar teremtésmondákban. *Ethnographia*, 1969. 462-464.
- Daczó Árpád: A gyimesi Babba Mária. *Népismereti Dolgozatok*. 1980. 231-239.
- Diószei Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Bp., 1958. (Reprint kiad. 1998.)
- Diószei Vilmos: *Samanizmus*. Bp., 1962.
- Diószei Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága*. Bp., 1967.
- Dömötör Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága*. Bp., 1981.
- Dümmert Dezső: *Álmos, az áldozat*. Bp., 1986.
- Dümmerth Dezső: *A titokzatos jelbeszéd. A magyar szent királyok nemzetsége*. Bp., 1989.
- Erdész Sándor: *Az archaikus eposz kérdései*. Debrecen, 1986.
- Hajdú Péter (szerk.): *Az uráli népek*. Bp., 1975.
- Hoppál Mihály: Gyermekijesztők. *Népi Kultúra–Népi Társadalom* 1969.
- Hoppál Mihály: A magyar lidérc hiedelemkör szemantikai modellje. *Ethnographia* 1969.
- Hoppál Mihály: A Toldi mitológiai háttere. *Új Írás* 1981. 11.
- Hoppál Mihály: Magyar mitológia. In: Tokarev szerk.: *Mitológiai Enciklopédia I*. 1988. 534–538.
- Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. Pest, 1854. (Reprint kiad.: Bp., 1987.)
- Kálmány Lajos: *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*. Bp., 1885.
- Kálmány Lajos: Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. A hold nyelvahagyományainkban. Szeged, 1887.
- Kertész Manó: *Szokásmondások*. Bp., 1922.
- Kovács Ágnes: Az égigérő fa meséjének magyar redakciói és samanisztikus motívumai. *Ethnographia* 1984. 16–31
- Lammel Annamária–Nagy Ilona: *Parasztbiblia*. Bp., 1985.
- Marót Károly: Vallás és mágia. *Ethnographia* XLIV. 1933. 31–44.
- Nagy Ilona: A föld teremtésének mondája. *Ethnographia* 1979. 323–330.
- Pais Dezső: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Bp., 1975.
- Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Bp., 1925.
- Salamon Anikó: *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák*. Bp., 1987.
- Solymossy Sándor: A vasorrú bába és mitikus rokonai. *Ethnographia* 1927.
- Solymossy Sándor: Magyar ősvallási elemek népmeséinkben. *Ethnographia* 1929.

Solymossy Sándor: Népmeséink sárkányalakja. *Ethnographia* 1931.

Voigt Vilmos: A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma. *Nyelvtudományi Közlemények* 1965.

Voigt Vilmos: A magyar mitológia kutatásának tanulságai. In: *Mítosz és történelem*. Bp., 1978.

Voigt Vilmos: *A vallási élmény története*. Bp., 2004. 31–45.

1. A források kérdése

Kimondottan mítosznak tekinthető szövegeink nem maradtak fenn, de különféle források alapján megkísérelhető az ősi magyar hitvilág rendszerének helyreállítása. Tehát csak **rekonstrukció** lehetséges bizonyos **források** alapján:

Az egyik lehetséges forrás a népi kultúra: néphit, népmesék, mondák, archaikus népi imák és ráolvasások, népművészet (különösen a fafaragás és a hímzések ornamentikája), népszokások stb. A folklór még őrzi a mitológiai rendszer nyomait. – Sajnos a finnugor népek mitológiája nem ad lehetőséget az összehasonlításra, mert a több ezer éve történt szétválás óta megszűnt minden nyelvi-kulturális kapcsolat. – További lehetséges források: régészeti leletek, az antik szerzők magyarokra vonatkozó adatai, a középkori krónikák, az irodalom adatai stb.

2. A világegyetem modellje

A viládkép rendezőelve három világra osztja a **világmindenséget**. Ezt a világot a **világfa (égigérő fa, tetejetlen fa)** modellálja, amely összeköti az eget, a földet és az alvilágot. A fát csak a sámáni képességekkel felruházott hős tudja megmászni, hogy eljusson a Hold és a Nap házába. Más mesékben: a világfa aranyalmát terem, hatalmas égis fészkel az ágai között. Mindezek a motívumok összefüggésbe hozhatók az alsó, illetve a felső világban tett sámánutazás képzetkörével.

A. **A középső világ** az emberek lakóhelye, de itt működnek a természetfeletti lények (pl. kísértet, erdei lények, vízilények) és a természetfeletti képességű emberek is.

B. A világfa sátorként tartja a világmindenséget, a csillagok lyukak a sátoron. A fa hét vagy kilenc ága **az ég** rétegeinek felel meg. A fa ágai között képzelték el a Napot és a Holdat és egyéb szellemlényeket. – A **Holdat** a ráolvasásokban férfiként említik („új Hold, új király, látom a két szememmel két fényes szarvadot”), a népi gyógyászatban, a jóslásban, a ráolvasásokban van igen nagy szerepe. (Pl. bizonyos hiedelemcselekvéseket holdvilágnál végeznek.) – A Holdat a változással, az idő múlásával hozzák kapcsolatba. – A **holdfoltok** eredete: A magyarországi néphit szerint Szent Dávid hegedül és Cicelle táncol benne, az erdélyi magyar hiedelmek szerint egy pásztor (csobán) alakja látható benne, akit a Hold büntetésből ragadott magához. – A gyimesi csángók és a székelyek a Holdat egy pogány istennő képzetével kapcsolják össze (Babba Mária). A Babba Mária a keresztény Mária-kultusz és egy korábbi női istenség szinkretizmusából keletkezett mitologikus lény. (Lásd: Kálmány 1885, 1887; Daczó 1980) – A **Nap** minden mitológiában – így a magyarban is – az isteni erő szimbóluma. A csángók, székelyek, kunok körében megtalálhatók a reggeli napköszöntő gesztusok. (pl. a Szentlélek várása pünkösdi hajnalán, áldozás szembefordulva a Nappal, kelet felé elmondott ima Mária-harangszókor stb.) Gyakori ráolvasások, varázslások végzése napfelkelte előtt (pl. a gabonában kártevő madarak elleni varázscselekmények). – A **nap- ill. holdfogyatkozást** egy égitestfaló mitologikus lénynek, a markolábnak tulajdonítja a néphit. – A **Tejút** elnevezései a magyar néphitben: Szalmás

út, Öreg Isten országútja, Csaba királyfi útja. Mindezek, és általában a csillagnevek egykori mitologikus szüzsék kivonatait őrzik, ill. őrizhetik.

C. Az alvilág, túlvilág képzetei:

A **menny** (a szó eredete bizonytalan) a fényesség birodalma, fenn van, azok lelke kerül ide, akik földi életük során emberségesen viselkedtek. Az alvilág, a **pokol** (szláv eredetű szó) a sötétség birodalma, ahová a gonoszok jutnak. A pokol a föld alatt van, ugyanúgy rétegzett, mint a menny („a föld hét csínja”) A gonosz erők helye (pl. „kibútt a kígyó a födből”). – A magyar néphit sajátos jelensége a másvilágképzetek dualizmusa: világosan megkülönböztethető az alvilág és a túlvilág oppozíciója. Előbbi az elkárhozott lelkek szenvedéseinek színtere, utóbbi semlegesebb, vízen túli világ, általában a holtak tartózkodási helyét jelöli. Ez tehát egy horizontális oppozíciópár a másvilágképzetek szintjén.

3. A világ keletkezését magyarázó eredetmondák

A világ keletkezését magyarázó mondai történetek nagyrésze **a Bibliához köthető** (Lásd: Lammel Annamária–Nagy Ilona: Parasztbiblia; Bosnyák Sándor: Magyar Biblia), de a magyar néphitben létezik a világ teremtését magyarázó **dualisztikus teremtésmonda** is. Utóbbi témája: a földnek a víz alól való felhozása, a Teremtő segítője, társa az Ördög. Ez a monda feltehetően a Balkánról származó bogumil eretnecség dualisztikus képzeteinek a lecsapódása, nem tartozik tehát a magyar mitológiai rendszerhez. (A bogumil eretnecség a világban működő Jó és Rossz erőit, azaz az Isten és az Ördög hatalmát egyenlőeknek tartotta.)

4. Az istenpanteon

A fő istenalak a teremtő (**Isten**, Úr, Úristen, Öregisten, Atyaisten, Jóisten stb. A magyar mesékben: Atyám Teremtőm, de alteregója lehet az ősz öreg ember vagy az egyszemű koldus is. A finnugor mitológiában: Nagy Teremtő, Égatya, Világügyelő.). – Ő a világ teremtője, ura, a legfőbb irányító lény, segítő és igazságos, de büntet is. Ezek az általános tulajdonságok egy ált. istenfogalom jellemzői lehetnek, eredettől (pogány-keresztény) függetlenül. Nincs külön kultusza. Bizonyos mértékig passzív, de neki tulajdonítják a sorscsapásokat (vö. „istencsapása”), a villámot (vö. „istennyila”). Az Isten szó etimológiája tisztázatlan.

Az **ördög** a mitológiák demiurgosza: résztvesz a teremtés munkájában, tőle származnak a kellemetlenséget okozó lények (légy, tetű, bolha stb.) Lakhelye a pokol. Köznyelvi használatban mindenféle gonosz megtestesítője (Lásd: Bornemisza Péter: *Az ördögi kísértetekről*, 1578). – Kálmány Lajos szerint bizonyos szerepkörökben az ördög funkciójával rendelkezhet még: Szent Péter, Noé, Ádám, Lucifer, bűbajos asszony stb.

A főistennek nincs felesége, de létezhetett egy fontos funkciót betöltő női istenség: a **Boldogasszony**. (Az istennő nevében az oszét eredetű asszony szó és az anya is azt jelzi, hogy valakinek a felesége, asszonya. Ez pozitív tulajdonságainak megfelelően nem lehet más, mint a főisten.) Alakja később a Szűzanyáéval mosódott össze (kontaminálódott) V.ö.: „Boldogasszony ágya/papucsá/teje/pohara/kötője” stb. – Vannak, akik a Szent Anna kultuszban egy további női istenségre következtetnek: szülést segítő, termékenységvarázsló, életet adó stb. Pl. Kálmány Lajos szerint a Kisasszony nevet a nép adta Máriának. A **Nagyasszony** képzete szerint megvult az ősmagyarságban. Ezt a nevet csak felső rendeletre vitték át Máriára, de ezt a nevet a nép még 800 év múltán sem vette át,

mert Szent Annát tartotta Nagyboldogasszonynak: ő az életet adó istenasszony, a szülő nők, magtalanok pártfogója stb. – A **vasorrú bába** alakja ugyancsak az Anyaistennő alakjára utalhat: segítő öregasszony, szellem. (Lásd a következő mesékben: AaTh 710: Mária keresztlánya mesetípus) Gyermekai a Nap, Hold, Szél. (Vö: AaTh 328A: égitestszabadító; AaTh 425A: a hős nappal állat, éjjel ember; AaTh 552: állat- és égitestsógorok)

5. Természetfeletti lények

Más mitológiákban az alsóbbrendű istenségek népes csoportokat, családokat alkotnak. A magyarban nem így van. De ez nem romlás eredménye, hanem fontos tipológiai jellemző.

1. Természeti szellemlények: a. Az erdő titokzatos alakok lakóhelye, de az **erdei lények** nem gazdái a természetnek, és nem is istenszerűek. Nem tartoznak a pogány mitológia alaprétegéhez, hiszen vidékenként változó nevük van: vadöreg, vadleány, szépasszony stb. (L. Salamon 1987) b. **Vízilények:** vízi ember (tavak, folyók, mocsarak lakója, veszélyes az emberre), sellő (deréktól haltestük van, fiú v. leányalakok), vízbíró (Gyimes)

2. Az időjárás változását a szellemlények közvetlen beavatkozásának tekintették (**időjárárdémonok**): pl. Szélanya (a világfa ágai között tanyázik, a szeleket egy barlangból engedi ki); a sárkány (a szó török eredetű) ugyancsak időjárárdémon (pl. a ráolvasások a vihardémont gyakran nevezik sárkánynak).

3. Betegségdémonok. A néphit szellemnek tekint mindenfajta testetlen mitikus lényt. Ezeket szélszerűnek képelték el (pl. időjárás-, betegségdémonok) A betegségdémonok neve – pl. fene, guta, nyavalya, csikarás, nehézség stb. – csak a szólásokban, ráolvasásokban maradt fenn. Ezeknek a "fiktív" betegségdémonoknak csak a nevét ismerjük, pontos megjelenési formájukat nem. (Ugyancsak démonok lehetnek: Halál – Pestis – Éhínség – Háború – Nyomor, Baj – Balszerencse – Szükség – Szegénység.) – Szendrey Zsigmond szerint: „A néphit szerint nincs sem természetes, sem öröklött, sem orvosi értelemben vett ragályos betegség. Minden bajnak valami misztikus oka van.”

4. Ijesztő lények: Némelyek alakja nehezen körülírható, nevük is csak egy-egy közszó: pl. halál, kísértet. Mások több alakban is megjelenhetnek, amelyekről a hiedelemmondák gazdag anyaga tudósít. Pl. a lidérc: Az "ördögszerető" egyik típusa a magyar néphitben, de alakjában többféle mitikus lény keveredik (pl. tüzes farkú repülő csillag, bolygó lidércfény, kísértet, hazajáró halott, gazdagságot hozó lény stb.) A szó etimológiája ismeretlen. – Vannak gyermekijesztő démonok: mumus, bubus, vankuj stb. („Elvisz a ...!” „Jön a ...!”) Az országos elterjedtség egy valamikori, erős negatív tulajdonságokkal bíró mitológiai lény emlékét sejteti.

5. Pszeudomitikus alakok a mese- és mondaszövegekben: pl. manó, törpe (Hétszűnyű Kapanyányimonyók, Bakarasz Ember) óriás, tündér (a szó eredete bizonytalan, de maga a közszó jelentése jelzi az alak legfőbb tulajdonságát: az elbűvölés, ragyogás, tündöklés jelentéskörét), boszorkány stb. A vasorrú bába (bábaboszorkány) csúnya öregasszony, negatív jegyekkel jellemzik a hiedelemmondákban. De a 'bába' szó (=idős szülésznő) alakja összemósódott a gyógyító-rontó boszorkányok alakjával. A bába a Boldogasszony földi megfelelője, a szülés segítője. – A boszorkány rosszindulatú, emberfeletti hatalmú szellemlény. Rendelkezik a rontás és az átváltozás (ló, macska, kutya, kecske, disznó stb.) képességével, repülni is tud. (A 'boszorkány' szó etimológiaiailag

összefügg a török 'bosz', nyomni igetével.) Különleges idejük Szent György nap, Szent Iván nap, Luca napja környéke.

A mitológiai alsó szint szellemlényei kívül élnek az emeberi világ kultúrkörén, a természeti környezet adja életterületet.

6. Mitikus hősök

a. **Totemisztikus hősök.** Gunda Béla szerint a totemizmus maradványait a táltoshiedelmekben találjuk, a táltosok ugyanis állatöstől (ló, bika, farkas, tehén) származnak.

További totemisztikus képzetek:

- A népmesék egyes hősei: Fehérlófia és társai (Lófia Jankó, Medve Jankó, Juhfi Jankó, Csudatehén fia stb.)

- A csodaszarvas mondájában a szarvas mint állatös jelenik meg: Ménrót (Nimród) a vadászok istene, felesége Eneh (=szarvasünő), tehát gyermekeik (Hunor és Magor) szarvasfiúk. – A szarvas a termékenység és az újjászületés jelképe is az évente újránövő agancsok miatt. (A szarvas a népmesékben: AaTh 401: a szarvassá/özzé változott fiú, aki mindent előre tud, előre lát. A mesetípus kapcsán jegyzi meg Erdész Sándor: „Ezáltal a szarvassá változott fiú és a totemisztikus csodaszarvas igen közel kerülnek egymáshoz.”)

- A turulmondában a turul (latin: „astur” = héja) a turul az Árpád-ház ősanja.

b. A mitológiai rendszer részét képezik a **történeti epikus hagyomány rendkívüli hőseihez** kapcsolható történetek is. (Pl. Csaba királyfi, Botond vitéz, Lehel kürtje, Szent László király, Toldi stb.) Sőt létező történelmi alakok is válhatnak mitikus hőssé (Mátyás király, Petőfi, Rudolf főherceg stb.) A mítoszok jelentősége abban áll, hogy egy közösség azonosítani tudja magát a mitikus történelem, vagy a történelmi mítosz hőseivel, tehát minden rekonstruált vagy igaznak vélt mitológiai rendszernek identitáserősítő funkciója van.

c. A **világjáró hősök** rendkívüli tulajdonsággal rendelkező emberek, tulajdonuk bűvös kard és táltosló. Pl. Világ Embere, Kendő istenasszony (kendőjében a világ négy sarkát tartja) füstös kovács (vö. Ilmarinen), Pájinkás/Nagyerejű János.

7. A magyar samanizmus

- A **lélekhít**: - a kettős lélek: 1. testi lélek (életlélek) 2. szabad lélek (árnylélek)

Neve: *ísz, isz, iz*.

- A **másvilág**: - a holtak világa fordított világ (vö. temetkezési szokások és hiedelmek: a halotti sír, a halotti tor, a virrasztás, a siratás)

- A **világfa** mint világmodell. A világfa megmászása: az égi út. A világfa **a sámán fája**. („tetejetlen fa”, „éigérő fa”). A sámánlétra.

- A **táltos tudományszerzésének hiedelemköre**: a. a táltos kiválasztása b. a táltos tudományszerzése: az elhívás képzei, passzív jelleg c. a táltos küzdelme d. a sámán alvása, rejtezése e. a jelölt testét szétarabolják, f. a fölös csont képze

- A táltos **felavatása**: próba jelleg, a világfa megmászása – A táltos **felszerelése**: dob (helyettesítője: szita), táltosló. – A táltos **fejviselete** (szarv, toll: madárrá változás) – A táltos **tevékenysége**: a. révülése (cél: jóslás, gyógyítás) b. viaskodás (állatalakban) c. a táltos éneke (a „haj” indulatszó, vö.: a „hajgatás”, „hejgetés” szokásai).